

HEREKE FABRİKASINDA ÜRETİLEN BAZI İPEK DOKUMALARDA RENK, DESEN, TEKNİK ÖZELLİKLER

COLOR, PATTERN, TECHNICAL PROPERTIES OF SOME SILK WEAVES MANUFACTURED AT THE HEREKE FACTORY

Ayşe Gamze ÖNGEN* -Şebnem GÖKÇELİ**

ÖZ: Osmanlı Dönemi saray halkı ve üst düzey kişilerin giyimlerinde, yaşadığı mekânlarda İpek ipliği ile dokunan kumaşlar kullanılmıştır. 19. Yüzyıl Osmanlı dokuma sanayinin ilk büyük fabrikalarından biri olan Hereke Fabrika-i Hümayunu Padişah Abdülmecit Döneminde kurulmuştur. Dadyan kardeşler tarafından Hereke beldesinde kurulan Hereke Fabrikasını 1843 yılında işletmeye açılmıştır. Hereke Fabrikası, 1845 yılında, padişaha Ferağ olunarak, saray adına çalışmaya başlamıştır. Osmanlı saray ve köşkerin döşemelik ve perdelik olarak üretilen ipek kumaşları Hereke Fabrika-i Hümayununda dokunmaktaydı. Hereke Fabrikasına 1850 yılında Fransa'dan jakar tezgâhlar getirilmiş ve Kemhahâne bölümü açılarak çalışmaya başlanmıştır. Hereke Fabrikası, Perakende satış yapan, ilk kuruluş olduğu kadar ürettikleri ile Uluslararası alanlarda büyük ödüller alan önemli bir işletmedir. 1902 yılında, çuha, şayak ve iplik bölümleri, 1905 yılında yünlü dokuma, 1908 yılında fes bölümü, fanila, yün ve ipek halı atölyeleri Hereke Fabrikasına eklenmiştir. 1933 yılında Hereke Fabrikası, Sümerbank yönetimine, 1995 yılında Milli Saraylara, günümüzde de Yıldız Sarayına devredilmiştir. Hereke Fabrikasında dokunan ipekli kumaşlar, Saray ve çevresine, ayrıca yabancı hanedan mensuplarına ve elçilere hediye edilerek, Avrupa saraylarına ulaşmıştır. Hereke ipekli dokumalarının kompozisyonunda Batı etkileri görülmekte olup oryantalizm ve çok rengin kullanıldığı görülen bu dokumalarda 143 farklı desen tespit edilmiştir. Kumaşlarda yer alan desenlerde bitkisel, hayvansal motifler, vazolar, müzik aletleri, geometrik düzenlemeler, Rumi, Çin bulutu gibi birçok motif görülmektedir. Hereke fabrikasında İpekli kumaş yanın da kadife kumaşa üretilmiştir. Son Dönem Osmanlı İpek kumaş koleksiyonu olan Hereke ipekli dokumaların da görülen, farklı örgü ve zengin renk çeşitliliği izleyicileri etkilemektedir. Ancak görselde kuvvetli etki yaratan bu dokumalarda kalite dışında, bir üsluptan söz edilememektedir. Bu bağlamda kültürel varlıklarımızdan olan Hereke ipek dokuma kumaş koleksiyonunun gelecek kuşaklara aktarımı adına bu ipek dokumaların desen, renk, üretim tekniği açısından araştırılarak incelenmesi önemlidir.

Anahtar kelime: Osmanlı Dokumaları, İpek kumaş, Hereke Fabrikası, Jakar, Çatma Kadife.

ABSTRACT: Fabrics woven with silk yarn were used in the clothing of the palace people and high-ranking people in the Ottoman Period, in the places where they lived. One of the first large factories of the 19th century Ottoman weaving industry, Hereke Fabrika-i Hümayunu was established during the reign of Sultan Abdülmecit. Hereke Factory, which was established by Dadyan brothers in Hereke town, was put into operation in 1843. Hereke Factory started to work on behalf of the palace in 1845, after being granted to the sultan. Silk fabrics produced for upholstery and drapery in Ottoman palaces and mansions were woven in Hereke Fabrika-i Hümayun. Jacquard looms were brought to Hereke Factory from France in 1850 and the

* Doç. Dr.-Doğuş Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü/İstanbul-gamzeongen@gmail.com (Orcid: 0000-0002-2639-7777)

** Prof. Dr.-Uşak Üniversitesi (E)/Uşak-stemiry@gmail.com (Orcid: 0000-0001-8573-2566)

Kemhahane department was opened and work began. Hereke Factory is an important business that makes retail sales, as well as the first establishment, that received great awards in the international arena with its products. In 1902, broadcloth, serge and yarn departments, woolen weaving in 1905, fez department in 1908, undershirt, wool and silk carpet workshops Hereke It has been added to the factory. Hereke Factory was transferred to Sümerbank management in 1933, to National Palaces in 1995, and to Yıldız Palace today. Silk fabrics woven in the Hereke Factory were presented to the Palace and its environs, as well as to foreign dynasty members and ambassadors, and reached the European palaces. Western influences are seen in the composition of Hereke silk weavings, and 143 different patterns have been identified in these weavings, where orientalism and multicolor are used. Many motifs such as plant and animal motifs, vases, musical instruments, geometric arrangements, Rumi, Chinese cloud can be seen in the patterns on the fabrics. It is produced in velvet fabric as well as silk fabric in Hereke factory. The variety of different weaves and rich colors, also seen in Hereke silk fabrics, the late Ottoman silk fabric collection, impresses the audience. However, in these weavings, which create a strong visual impact, there is no style other than quality. In this context, it is important to investigate and examine these silk weavings in terms of pattern, color and production technique in order to transfer the Hereke silk woven fabric collection, which is one of our cultural assets, to future generations.

Keyword: Ottoman Weavings, Silk Fabric, Hereke Factory, Jacquard, Çatma Velvet.

Giriş

Anadolu topraklarındaki ipekli dokumacılığın geçmişi Bizans Dönemine kadar uzanmaktadır. Selçuklu döneminde ise altın telli çok kaliteli ipekli kumaşların dokunduğu ve saltanat hediyesi olarak yabancı hükümdarlara gönderildiği bilinmektedir. Osmanlı Döneminde 15. yüzyıldan itibaren Bursa şehri, İran'dan ithal edilen ham ipeğin ticaret ve sanayi merkezi olmuştur. Lonca teşkilatları ile ham ipeğin bükümü, boyanması, kumaştaki altın gümüş miktarının, kalite kontrolünü ve fiyatların saptanması düzenlenmekteydi. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ipekli dokuma sanatı, imparatorluğun siyasi ve ekonomik hayatına paralel olarak yükselme göstermiştir. 18. yüzyılda Avrupa dokuma sanayinde görülen teknik gelişmeler, tekstil üretimini arttırmıştır. Bu yüzyılda jakarlı kumaşların Osmanlı pazarına girmesiyle, elle çalışan Osmanlı tezgâhları talebi karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu durumda saray, Üsküdar Ayazma Camii civarı ve III. Selim Camii külliyesinde kurulan dokuma tezgâhlarıyla birtakım önlemler almaya çalışmıştır (Bilgili, 2007: 11).

19. yüzyıl Osmanlı Döneminde, sarayların iç mekân tekstillerinde ipek ipliği ile dokunmuş kumaşlar kullanılmıştır. Ayrıca sarayın önde gelenlerinin giysi ve aksesuarlarında da ipek tercih edilmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın 1856 yılında kullanıma açılmasıyla, burada ve diğer saray ve köşkların neredeyse tamamının iç mekânında (döşemelik ve perdelik olarak) ipek kumaşlar Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda dokunmuştur (Temir-Ural, 1986: 12). Padişah Abdülmecit Dönemi'nde kurulan ve padişahın saltanatı boyunca sadece saray halkının gereksinimleri için Hereke Fabrikası faaliyet göstermiştir. Hereke Fabrikası Osmanlı Devleti'nin o tarihe kadar ipekli dokuma alanında kurduğu en kapsamlı fabrikadır. 1850

yılında Hereke fabrikasına Fransa'dan jakar tezgâhları ve tasarımcılar getirilerek üretime başlatılmıştır. Ayrıca Hereke Fabrikası'na halı dokuma birimleri de eklenmiş ve böylece dünyaca tanınan Hereke Halıcılığı'nın temelleri atılmıştır. Türk Tekstil Tarihi'nde önemli bir yeri olan Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda dokunan ipekli kumaşların günümüzde de renk, desen, üretim ve kullanım şekilleri bakımında önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda, Türk Dokuma Tarihi açısından önem teşkil eden kültürel varlıklarımızdan biri olan Hereke ipekli döşeme ve perdelik dokuma örnekleridir. Bu araştırmada örneklerin incelenerek gelecek kuşaklara aktarılması hedeflenmiştir.

Hereke Fabrikası

19. yüzyıl da Padişah Abdülmecit Dönemi'nde, mali, ekonomik ve mimari işlerin bir kısmını üstlenmiş olan Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşler, İzmit'te yapılacak çuha fabrikasının sorumluluğunu da üstlenmişlerdir. Hereke, Dadyan kardeşler tarafından da bilinen bir belde olması nedeniyle 1843 yılında burada dönemin seraskeri Rıza Paşa'nın onayıyla 50 pamuklu, 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan Hereke Fabrikası kurularak, işletmeye açılmıştır. Fabrikanın kuruluşundan iki yıl sonra Abdülmecit İzmit'e yapmış olduğu bir deniz gezisinde, Hereke'den geçerlerken fabrikayı görmüş ve padişahın sitemi üzerine, Rıza Paşa fabrikanın sultana hediye olarak kurulduğunu belirtmiştir. Böylece durumun hassasiyetini de ortadan kaldırmıştır. Hereke Fabrikası, 1845 yılında padişaha Ferağ olunarak saray adına çalışmaya başlamıştır (Küçükerman, 1987; Aslanapa ve Fazlıoğlu, 2007).

Hereke Fabrikası, fabrikanın yanından geçen Ulupınar dere suyu, enerji kaynağı olarak kullanılacak biçimde tasarlanmıştır (Bkz. Resim1.). Hereke fabrikası, daha sonra da adını koruyarak gelişim göstermiş ve yakın bir tarihe kadar da Hereke'de üretimine devam etmiştir. 1850 yılında Bakırköy'de kurulan yeni fabrikaya, Hereke Fabrikası'nda pamuklu dokumalar için kullanılan tezgâhlar taşınmıştır. Saray için dokunan ipekli canfes, kadife ve ipekli döşemelik kumaşlar içinde Hereke'de yer alan Kemhahâne binasına, Fransa'dan Jakarlı tezgâhlar getirilerek, kurulmuştur. 1871 yılında Haydarpaşa-İzmit arasına, yapılan demiryolunun açılmasıyla da Hereke Fabrikası çok daha büyük bir canlılık kazanmaya başlamıştır.

Resim.1: 19.yüzyıl sonu Hereke, Fotoğrafçı Berggren çektiği (IRCICA Fotoğraf Arşivi 90490-5), (Kaya vd., 1999: 10)

Hereke Fabrikası devlete ait perakende satış yapan ilk kuruluş olma özelliğine de sahiptir.1874 yılında fabrikanın müdürlüğünü yapan eski Piyade kaymakamı Hüsnü Bey, üretimde piyasaya yönelik ilk değişiklikleri yapan kişidir. İlk fabrika mağazası İstanbul, Kapalıçarşı'da açılmıştır. Ancak bürokratik satış sorunlarıyla karşılaşması nedeniyle,1875 yılında kapanmak zorunda kalmıştır. Satış mağazasının kapanmasının altında yatan bir başka etken ise, o dönemde Hereke Fabrikası'nda saray için üretilen döşemelik, perdelik ve özel ürünlerin, halkın kullanması saray tarafından hoş karşılanmamış olmasıdır. 1878 yılında büyük bir yangın geçiren fabrika, 1882 yılında onarılarak tekrar üretime başlamıştır. 1888 yılında randımanlı çalışan Hereke Fabrikası, sarayın ihtiyacından fazla dokuma üretmesi, fabrika müdürlüğüne yeni getirilen Hacı Akif Bey'in fabrikaya kar sağlaması amacıyla, İstanbul Zaptiye caddesinde ikinci bir satış mağazası açma girişiminde bulunmuştur. Mağazanın uzun yıllar satışlarına devam etmesinin en önemli nedenlerinden biri de satılan tekstillerin halk tarafından kullanılması, artık saray için sorun olmamasıdır. 1891 yılında Hereke Fabrikası'nda, halıcılık kısmı da üretime geçmiştir. Hereke Fabrikası, 1894 yılında Fransa'nın Lyon şehrinde açılan fuarda ürettikleriyle uluslararası alanda, büyük ödül kazanmıştır (Bkz. Resim 2.). 1894 yılında Alman İmparatoru II. Kaiser Wilhelm Türkiye ziyaretinde Uluslararası ün kazanan ipekli dokumaların üretildiği Hereke Fabrikası'nı görmek istemiştir. Bu ziyaret nedeni ile Hereke kıyısında çok kısa bir sürede bir köşk inşa edilmiştir. Bu köşkün, Yıldız Sarayı'nda parçalar halinde yapılıp yerine monte edildiği düşünülmektedir. Amerikalı sanayici Andrew Carnegie tarafından Hollanda La Hayes de yaptırılan Barış Sarayı'nın perde ve döşemelerinin bir kısmı da yine aynı sene Hereke Fabrikası'nda dokunmuştur (Kaya vd., 1999).

Resim.2: Hereke Fabrika-i Hümayünü, 1894 Yılında Fransa'nın Lyon Şehrinde Açılan Fuarda Aldığı Büyük Ödül. (Kaya vd., 1999: 19)

1902 yılında 20 tezgâhtan oluşmuş çuha, şayak, iplik bölümleriyle, 1905 yılında yünlü dokuma dairesi, Hereke Fabrikası'na eklenmiştir. Fes giymenin zorunlu olduğu bu dönemde ithal edilen Fesler yeterli olmayınca, 1908 yılında Fes bölümü üretime başlanmıştır. Hereke Fabrikası 1910 yılında Brüksel Fuarı'nda, 1911 yılında Torino Fuarı'nda ürettikleri tekstillerle ödüller almıştır. Hereke Fabrikası'nda yine o tarihlerde çorap,

fanila, yün, ipek halı, fes atölyelerinin çalıştığından söz edilmektedir (Temir-Ural, 1986: 14).

1917 yılında Hereke Fabrikası yünlü dokuma dairesini 50 tezgâhlı bir kapasiteye çıkarmıştır. Kapasitenin artırılması ile üretimin içine kadınlarda dahil edilmiştir. Bu bağlamda fabrika kadınlara sanayi ortamında çalışma olanağı sağlayan ilk kurumlar arasında yer almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maden Banka kuruluşu Hereke Fabrikası için çok önemlidir. Defterdarlık, Beykoz, Bakırköy fabrikalarının yanı sıra Hereke fabrikası da artık bu kurumun çatısı altında yer alacaktır. 1933 yılında önce sanayi ofisine hemen ardından Sümerbank yönetimine devredilen Hereke fabrikası 1995 yılından itibaren Milli Saraylara bağlanmıştır (Temir-Ural, 1986: 11).

Hereke'de üretilen ürünler içinde ipekli kumaşlar, diğer ürünlerin aksine sadece saray ve çevresi için üretilmiş ya da yabancı hanedan mensuplarına, elçilere hediye edilerek Avrupa saraylarına ulaşmıştır. Dış ve iç pazara satılmadıkları için bu kumaşlar, ticari bir nitelik taşımamıştır. Halka ulaşamadıkları için renk, tasarım ve kalite zenginliğine rağmen yeterince tanınamamıştır. İpekli dokuma dairesinde, Milli Saraylar'da ve Hereke'de dokunduğu saptanan 143 farklı desende dokumalar tespit edilmiştir. Bu kumaşlarda yapılmış örgü ve renk çeşitliliğini de düşündüğümüzde ortaya değerli bir koleksiyon çıkmaktadır (Kaya vd., 1999: 36). Bu bağlamda 19. Yüzyıl'da kurulan Hereke Fabrikası'nda çoğunlukla saray halkının kullanımı için üretilen ipekli dokuma, perde ve döşemelik örneklerinin ayrıntılı incelenmesi önem taşımaktadır.

Hereke İpekli Dokuma Kumaşları

Dokumacılık daha fazla teknoloji gerektiren bir üretim kolu olması nedeniyle, batıdan ithal edilen jakarlı dokuma makineleri fabrika dışına çıkabilen bir teknoloji olmadığı için bu nedenle döşemelik kumaşlar bölge halkı tarafından üretimi yapılmayarak ticari üne sahip olamamışlardır. Hereke kumaşları yalnızca Osmanlı Hanedanı'nın ve saray çevresinin kullanabildiği ürünler olması, sadece fabrikanın piyasaya açıldığı çok kısa dönemler dışında, halk tarafından alınabilen ürünler olamamıştır. Renk ve desen tasarımı açısından son derece zengin olan Hereke döşemelik ve perdelikleri hakkettikleri ünden yoksun kalmışlardır (Temir-Ural, 1991: 26).

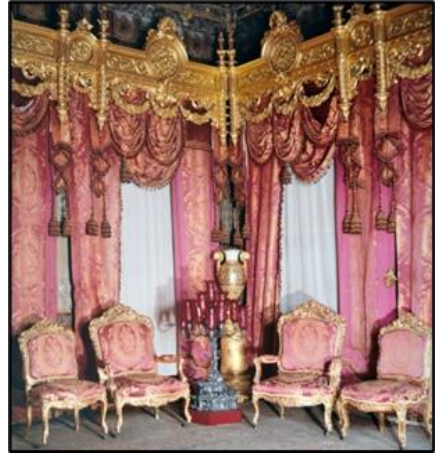
Hereke'de üretilen ürünler içinde ipekli kumaşların büyük bir kısmında hem atkılar hem çözümler ipektir. Dokunan saten kumaşların eni en çok 105 cm, desenli kumaşların eni en çok 70 cm kadardır. 1 cm² de yer alan atkı ve çözgü tel adetleri, kumaşların kalitesine, kullanılan örgülere göre değişiklik göstermektedir. Ancak aynı desendeki kumaşın eski ve yeni örnekleri karşılaştırıldığında 1 cm² de artan atkı sayısına karşılık, azalan çözgü sayısı saptanmıştır. Eski kumaş örneklerinin bazılarında, ipek iplik üstüne, altın veya gümüş telin sarılarak oluşturulduğu kılaptan ipliklerle dokunmuş kumaşlar görülmektedir. 400-600 kapasiteli Jakarlı tezgâhlarda

çalışmaya başlayan ilk ustaların batıdan getirildiği kaynaklarda görülmektedir. Kumaş desenlerinde ise farklı özelliklerin görülmesiyle, belirgin bir Hereke stilinden söz edilememektedir. Ancak batı etkisinde kalmış bir oryantalizmden, Türk Rokoko üslubundan söz edilebilir (Kaya vd., 1999).

Batılı unsurların yer aldığı Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Hereke ipekli kumaş desenleri çoğunlukla, yapraklar, "C" ve "S" kıvrımları, sarmallar (Rokoko tarzı), vazo, drape, antrolaklı geometrik düzenlemeler (neo-klasik üslup) dikkati çekmektedir. Ayrıca geleneksel Osmanlı motiflerinden rumiler, palmeler ve geometrik geçmeler bir düzen içerisinde kullanılmıştır. Ayrıca stilize edilmiş çiçekler, yapraklar ve meyveler de desenlerde göze çarpmaktadır (Kavcı, 2001: 23).

Hereke İpekli Dokumalarında Renk Özelliği

Hereke kumaşlarında çok fazla renk kullanılmış ancak en çok kırmızı renk tonlarında kumaşlar görülmektedir. Kırmızı renk, krem, bej, sarı renklerle kombine edilerek kullanılmıştır. Hereke fabrika desen no'su 98 olan ipek kumaş örneğindeki desenler, kırmızı kumaş zemin yüzey üzerinde, oval madalyon formu yer almaktadır. Madalyon formunun altında defne dalları, üstü güllerle çevrili ve içinde ise bir gül buketi yer almaktadır. Madalyon desen tasarımının çevresinde neo-klasik kıvrımlar, köşelerine ise serbest gül buketleri yerleştirilmiştir (Temir-Ural, 1986: 22) (Bkz. Resim 3).

Resim.3: Fabrika Desen Numarası:98 olan İpek Dokuma Kumaşın Desen Detayı ve Dolmabahçe Sarayı Kırmızı Odadaki Döşemelik Kumaş (Kaya vd., 1999: 7).

Hereke fabrika no'su 98 olan desen Dolmabahçe Sarayı'nın 31 numaralı salonunda döşemelik ve perdelik olarak; 46 numaralı odada perdelik olarak; 163 numaralı ve 212 numaralı salonda döşemelik; Yıldız Sarayı Şale11 numaralı salonda ve 3 numaralı odada perdelik olarak kullanılmıştır. Fabrika no'su 98 olan desen ayrıca küf yeşili zemin üzerine bordo ve koyu somon renkte desenli ya da hardal renk zemin üzerine somon rengi ve açık mavi renkte desenli örnekleri vardır. Ayrıca bu desen eski

Hereke Katalođu'nda bordo renkte kumaş zemin üzerine gri tonda desen kullanılmış ya da küf yeşili zemin üzerine turuncu renkte desen örnekleri mevcuttur (Kaya vd., 1999: 7).

Hereke kumaşlarında görülen açık ve koyu renk değerlerinde kullanılan dikey bantların iç süslemesinde, düz ya da desen kullanılmıştır. Bu desen genellikle perde ve döşemelerde karşımıza çıkmaktadır. Bazı kumaşlarda tek renk çözüğü, az sayıda renkli bant yer almış, bazı örneklerde ise tayf renklerinde çözüğü bantları, desenlere çeşitlilik kazandırmıştır. Örneğin fabrika desen no:1001 olan ipek kumaşın rengi sarı ve kremdir. Kumaş yüzey tasarımında eşit genişlikte çizgiler kullanılmıştır. Krem renkte olan çizgilerin iç kısmında geometrik formların oluşturduğu eflatun renkte desenler yer almaktadır. Bu desen örneği, Küçükku Kasrı 2 ve 4 numaralı odalarda döşemelik olarak ve Yıldız Sarayı Şale 20 numaralı odada döşemelik olarak kullanılmıştır (Bkz. Fotoğraf 4.).

Resim 4: Fabrika desen numarası:1001 olan Desen Detayı ve Küçükku Kasrı 5 numaralı Oda (Kaya vd., 1999: 130)

Hereke Dokuma Kumaşlarda Görülen Desen Özellikleri

Hereke kumaşlarda görülen Batı etkisi, bitkisel görünümlü kıvrımlar, dallar, örümcekler, çiçek buketleri, dilimli geniş yapraklar, vazolar, fyonklu kurdeleler, drapeler, müzik aletleri, melek figürleri, tekrarlayan kartuş alanlar, rokoko tarzı çiçekli dallar, Ampir üslubun etkilediği uçları püsküllü iplerle bağlı çiçek buketleri ile geometrik düzenlemeler yer almaktadır. Hereke Dokuma kumaş örneklerinden fabrika desen numarası: 257 olan kumaşın deseni, Dolmabahçe Sarayı Camlı Köşk'te bir kanepede döşemelik kumaşı olarak kullanıldığı görülmektedir (Kaya vd, 1999: 96). Bu kumaşın renk ve desen özelliğine baktığımızda; bordo renk zemin üzerine mavi renkte desen uygulandığı görülür. Desen, drapeler oluşturacak biçimde düzenlenmiştir. İpekli dokuma kumaş tasarımında Ampir üslup görülmektedir. Desen, uçları püsküllü fyonk yapılmış ipler, aralarında yer alan çiçekli dalları ve yapraklardan oluşmaktadır (Bkz. Resim 5.).

Resim 5: Fabrika desen numarası: 257 olan İpek Dokuma Kumaş Desen Detayı, Dolmabahçe Sarayı Camlı Köşk'ten Kanape Döşemelik Örneği (Kaya vd., 1999: 96)

Hereke ipekli dokuma kumaş örnekleri arasında 1900'lü yılların, Fransız modasına uygun, Lyon ipekli kumaşlarına benzer örnekler de tespit edilmiştir. 1898-1914 yılları arasında en parlak devrini yaşamış olan Art Nouveau akımının etkisinde bu desenler tasarlanmıştır. Bunların yanı sıra Rumi, Palmet, Şemse, Çin bulutu gibi geleneksel motiflerimizin de yer aldığı çok sayıda desen mevcuttur. Bu motiflerle üretilmiş ipek dokuma kumaş örneklerinden, fabrika desen numarası: 81 olan kumaş deseni, Beylerbeyi Sarayı Sarı Köşkündeki koltuk üzerinde döşemelik olarak kullanılmıştır. Kumaşın renk ve desen özelliğini incelediğimizde, kırmızı renk zemin üzeri, krem renk ve hardal renkte desenlerle süslenmiştir. Kumaşta kullanılan desenler, kırmızı renk zemin üzerinde, kenarları dilimli oval madalyonlar yer almaktadır. Bu madalyonların içinde merkezden kaymış bir Gülbezek ile Çin Bulutu motifi yer almıştır. Madalyonlar birbirlerine küçük stilize yapraklarla bağlanmış ve kaymış akslar üzerine yerleştirilmiştir (Bkz. Resim 6.).

Resim 6: Fabrika desen numarası 81 olan Kumaş Desen Detayı, Beylerbeyi Sarayı Sarı Köşk'te, Koltuk Üzerinde Döşemelik Olarak Kullanılmış Örneği (Kaya vd., 1996: 68)

Hereke Dokuma Kumaşlarda Görülen Teknik Özellikler

Hereke İpekli Dokumaları'nın doku analizleri yapıldığında klasik dokumalar ve çözümlü dokumalar olmak üzere iki ana grup altında toplandıkları görülmüştür. Bunlardan klasik dokumalar içinde; muareler, tek katlılar, damasko dokumalar, atkı (Bkz. Resim 7.) ve çözümlü dokumalar, kemhalar, çözümlü çift yüzlü dokumalar, goblenler, çift katlılar

ile bu dokumaların kendi içlerinde de çeşitlemeleri ile karşılaşmıştır. Hereke ipekli klasik dokuma kumaşlarından fabrika desen numarası 870 olan döşemelik kumaşı örnek olarak gösterebiliriz. Kumaş açık bej rengi zemin yüzeyi, yeşil, bordo ve krem renginde desenlerle süslenmiştir. Kaydırılmış akslar üzerine yerleştirilen bu desen, saplarından iri bir fiyonkla bağlı çiçek buketlerinden oluşmaktadır. Kumaşın teknik özelliği, atkı takviyelidir (Bkz. Resim 7).

Resim 7: Fabrika desen numarası 870 olan Kumaş Desen Detayı, Dolmabahçe Sarayı, 42 numaralı Somaki Oda'da Kanepe Üzerinde Döşemelik Olarak Kullanılmış Kumaş Örneği (Kaya vd., 1999: 116)

Hereke ipekli klasik dokuma kumaşlarına fabrika desen numarası 904 olan döşemelik kumaşı örnek olarak verebiliriz. Kumaşın yeşil, siyah, beyaz, kırmızı, sarı, pembe renkte desenlerle süslediği görülmektedir. Ayrıca kumaşta, dört farklı renkte ve ton değerinde olan enden genişli boyuna çizgiler kullanılmıştır. Bu çizgilerin iç yüzey süslemesinde ise farklı renkte şal desenleri yerleştirilmiştir. Kumaşın teknik özelliği ise, bağlantı çözgülü, tek katlı kumaştır (Bkz. Resim 8.).

Resim 8: Fabrika desen numarası 904 olan Kumaş Desen Detayı, Şal desenli bu kumaş Dolmabahçe sarayı 181 Numaralı Oda'da Sedir Üzerinde Döşemelik Olarak Kullanılmış Örneğini (Kaya vd., 1996: 118)

Hereke ipekli kumaşlar, içerisinde çözgü ilmeli dokumalarda, gergin çözgülerin zeminde değişik örgülerle doku oluşturulurken, üzerine ekstra çözgüler bulunduran çok sayıda makaranın oluşturduğu çalgık sistemiyle daha serbest olan ikinci çözgü gruplarıyla ilmeler oluşturulur. Kadife

dediğimiz bu kumaş grubu kendi içinde çeşitlenmektedir. Bu kadifeler, tüm yüzeyin kesik ilmelerle kaplı olduğu düz kadifeler, zemin örgü üzerinde desenin kabartma olarak tek ya da çok renkli havlardan oluştuğu çatma kadifeler (Bkz. Resim 9., 10.), zemin örgü üzerinde desenin kesik ve kesilmemiş havlardan oluştuğu rölyef etkili kadifelerden söz edebiliriz (Bkz. Resim 11.).

Resim 9: Fabrika desen numarası 629 olan Kumaş Desen Detayı ve Yıldız Sarayı Şale 17 Numaralı Oda'da Sandalye Döşemesi, Dolmabahçe sarayı 30 Numaralı Oda'da Döşemelik Olarak Kullanılmış Örneği (Kaya vd., 1999: 164)

Fabrika desen numarası: 629 olan kadife kumaş, perdelik ve döşemelik olarak kullanılmıştır. Kumaşta kullanılan renk özelliği, krem renk zemin üstüne kırmızı renkte desenli veya bordo renk zemin üzerine bordo renkte desenli ya da krem renk zemin üzerine koyu yeşil renkte desenlidir. Kumaşta kullanılan desen özelliği, Hereke çatma kumaşın deseni zeminden kabarık dokuda ağ şeklindeki motif yer almaktadır. Bu motifin içerisinde ise çiçek dalı yer almaktadır (Bkz. Resim 9.).

Resim 10: Fabrika desen numarası 7 olan Kumaş Desen Detayı, Dolmabahçe Sarayı, 14 Numaralı Oda'da yer alan sandalye üzerinde döşemelik olarak kullanılmış örneği (Kaya vd., 1999: 160)

Fabrika desen numarası:7 olan diğer bir kadife çatma dokuma kumaşı ise döşemelik olarak kullanılmıştır. Kumaş, açık sarı zemin üzerine kırmızı renkli desenlerle süslenmiştir. Kumaşta kullanılan desen, içlerinde birer çiçek, kenarlarında yaprak motifleri bulunan, ağ doku

oluşturacak şekilde kaydırılmış akslara üzerine yerleştirilmiş kartuşlardan oluşmaktadır. Zeminde değişik örgülerin kullanıldığı bu çatma kadife kumaş, Dolmabahçe Sarayı 14 Numaralı odada yer alan sandalye de döşemelik olarak kullanılmıştır (Bkz. Resim 10.)

Hereke çatmaları arasında en uzun raporlu olup fabrika desen numarası silinmiş olan döşemelik ve perdelik çatma kadife kumaşıdır. Kumaş krem renk zemin üzeri kırmızı veya koyu yeşil desenlerle süslenmiştir. Çatma kadife kumaş süslemesinde akantus yaprakları arasında bir vazov ve vazoda bulunan çiçekler ve kumaş drapeleri yer almaktadır (Bkz. Resim 11.).

Resim 11: Yıldız Sarayı Şale Köşkü'nde, 18 Numaralı Oda'da perdelik olarak kullanılmış Çatma Kadife Örneği (Kaya vd, 1999: 170).

Sonuç

Dünya da tekstil sektörü Sanayi devrimiyle birlikte, hızla gelişim göstermiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda buharlı makinelerin dokuma sanayinde kullanımı ile seri üretime geçilmiş ve üretim önemli ölçüde artmıştır. Ayrıca makineleşmenin yanında bu yüzyılda el tezgâhlarında üretim devam ediyordu. 19. Yüzyıl Osmanlı Döneminde dokuma sanatı el emeğine dayalı atölyelerden birden fabrika sistemine geçişi dönemin kumaş üretiminde önemli değişimlere neden olmuştur. Bu yüz yılda dokuma sanayisi için önemli bir atılım olan Hereke İpekli Dokuma Fabrikası, Padişah Abdülmecit Dönemi'nde 1843 yılında "Hereke Fabrika-i Hümayunu" adıyla İzmit-Hereke'de kurulmuştur.

Saray ve çevresi için üretim yapan Hereke Fabrika-i Hümayunu, Osmanlı imparatorluğunun o tarihe kadar halı ve ipekli dokuma alanında kurduğu en kapsamlı fabrikadır. Osmanlı dokuma sanayinin ilk büyük fabrikalarından olan, jakar tekniğinde çalışan bu fabrikanın, ürettiği kumaşlardaki desenlerde daha çok batı etkileri görünmektedir. Ancak Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait dokuma sanatına baktığımızda ise genellikle kendi üsluplarına ait desenlerle süslenmiş kumaşlar üretmişlerdir. Bu nedenle Türk dokuma sanatımızda önemli bir yeri olan Hereke ipekli dokumalarıyla, renk, desen, örgü çeşitliliğinin oluşturduğu

yüzey kompozisyonlarında değişimler görülmüştür. Hereke ipekli dokumaları sadece Osmanlı saray halkının giyimi ile saray ve köşkerin iç dekorasyonunda kullanılmak üzere üretim yaptığı bilinmektedir. Bu nedenle ipekli dokumalar, dış ve iç pazara satılmadıkları için ticari bir niteliği bulunmamaktadır. Ticari olarak bir karşılığı olmayan bu ipek kumaşlar, dönemin Osmanlı padişahı tarafından yabancı hanedan mensuplarına, elçilere hediye edilmesiyle Avrupa saraylarına ulaşarak bilinirliği artarken, Osmanlı halkı tarafından kullanılmaması nedeniyle halka ulaşmamış, renk, tasarım ve kalite zenginliğine rağmen halk tarafından yeterince tanınmamıştır.

Hereke fabrikasının üretimi halı, perdelik, döşemelik kumaşla sınırlı kalmamış, fabrikanın Osmanlı hanedanının her türlü tekstil ihtiyacını karşıladığı bilinmektedir. Bu tekstil ürünleri arasında havlu, bornoz, ipek çorap, mendil, masa örtüsü, çarşafık gibi çeşitli ürünler yanında ayrıca çatma kadife, ipekli kadife, atlas, kadife canfes, çuha, brokatil (brokar), Amerikan bezi gibi kumaş türleri de üretilmiştir.

Dünya müzelerinde ve özel koleksiyonlarda yer alan Hereke dokuma kumaşlarının üretimi ve desen tasarımı için Batı ülkelerinden getirtilen ustalar, beraberinde kendi sanat anlayışlarını da getirmişlerdir. Osmanlı'da üretilen kumaşların desenlerinde daha önce pek bilinmeyen Avrupa sanat akımlarının görülmesi nedeniyle Hereke kumaş tasarımlarında bir üsluptan bahsedilememektedir. 19. yüzyıldaki Osmanlı saray kumaşları iki grupta ele alınmıştır. Bunlar klasik desen ve kompozisyon özellikleri ile üretilenler, diğer grup ise Avrupa etkisi ile değişime uğramış desen ve kompozisyon özelliklerinin kullanılan kumaşlardır. Klasik desen ve kompozisyon özellikleri ile üretilen dokumalarda gonca gül, karanfil, lale, sümbül, penç, hatayi, rumi, hayatağacı ve madalyon motiflerinin kullanıldığı görülmüştür. Kumaşlarda serbest yüzey düzenlemesine göre yerleştirilmiş desenler içinde kıvrımlı yaprak ve dallar, vazo içinde çiçekler, ince dal ve yapraklardan meydana gelen demet sapsarı sıkça kullanılmıştır. 19. yüzyılda, Avrupa etkisi ile değişime uğramış desen ve kompozisyon özelliklerine göre üretilmiş Osmanlı saray kumaşlarında ise bitkisel kaynaklı desenlerde tek dal üzerinde sarmalların, rokoko tarzda C ve S kıvrımlı yaprakların, neo-klasik üslubun izlerini taşıyan vazolar ve kumaşlar kullanıldığı görülmüştür.

Hereke ipekli dokuma kumaşlarının zengin desen örnekleriyle çok değerli bir koleksiyon olması nedeniyle, günümüzde de hayranlıkla izlenmeye devam edilmektedir. Kültürel varlığımız olan Hereke dokumalarının kompozisyon özelliklerinin korunması önem arz etmektedir. Kaybolmuş Hereke kumaş desenlerinin yeniden gün yüzüne çıkarılarak, üretiminin yapılması bu kumaşların gelecek kuşaklara aktarılmasını ve bilinirliğinin artmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, O.-Fazlıoğlu, A. (2007). *Düğümün son halkası: Osmanlı sarayı halıları*. İstanbul: T.B.M.M Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını.
- Bilgili, H. (2007). *Osmanlı ipekli dokumaları çatma ve kemha, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi*. İstanbul: MAS Matbacılık,
- Kaya, M. K., vd. (1999). *Milli Saraylar Koleksiyonu'ndan Hereke dokumaları ve halıları*. İstanbul: T.B.M.M Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını.
- Kavcı, E. (2001). *Dolmabahçe Sarayında (teşhirde) bulunan ipekli döşemelik kumaşların ve günümüzde Hereke'de üretilen örneklerin kataloglanması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Küçükerman, Ö. (1987), *Anadolu'nun geleneksel halı ve dokuma sanatı içinde Hereke fabrikası*. İstanbul: Sümerbank Yayınları.
- Temir, Ş. R. (2001). Tekstilde art nouveau stili-tasarımlar ve tasarımcılar. *Antik Dekor*, 64, 90-94.
- Temir-Ural, Ş. R. (1991), Dolmabahçe Sarayı'nda yer alan bazı özgün örnekleriyle Hereke ipekli dokumaları, *Antik Dekor*, 12, 112-116.
- Temir-Ural, Ş. R. (1986). *Hereke ipekli dokuma kumaşları ve günümüzdeki durumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiđi Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.

Katkı Oranı Beyanı/Author Contributions: Makalede birinci yazarın katkı oranı ikinci yazara göre daha fazladır. / The contribution rate of the first author in the article is higher than the second author.